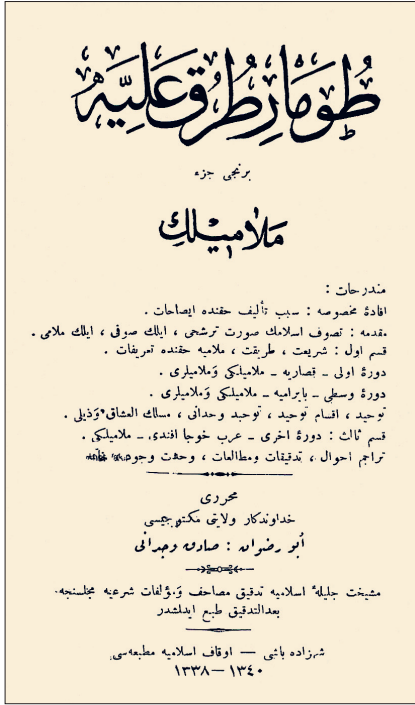

Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'de Melâmîlik'e dair risâlenin iç ka-
pağı

müellif, tarikatlar serisi içinde yer verilmiş olsa da Melâmîliğin aslında müstakil bir tarikat değil değişik tarikatlarda ama- ca riyasızca ulaşmak için benimsenen bir yol ve meşrep olduğunu vurgular. Kitabı- na tasavvufun kaynağı hakkında Hristi- yanlık, İran, Hint veya Yunan etkisinden söz eden şarkiyatçıların yanlışlığını belir- tererek başlayan Sâdık Vîcdânî tasavvufun Kur'an ve Sünnet'e dayandığını delilleriyle ortaya koyar. Ardından Melâmetîliğin Ka- lenderî tavırdan farkını ele alır. Müellif bi- rinci kısımda şeriat ve tarikat kavramları- nı açıklayıp tarikatların doğuşuna temas eder, ikinci kısımda "Devre-i Vustâ Melâ- mîliği" başlığı altında Bayrâmî Melâmîle- ri'ni anlatır. Burada, tevhid ve kısımlarıyla ilgili açıklamanın yanı sıra Melâmîliğin esaslarını anlatan Sarı Abdullah Efendi'nin "Meslekü'l-uşşâk" adlı uzunca kaside- sine ve La'lîzâde Abdülbâkî'nin buna yaz- dığı zeyle de yer verilir. Üçüncü kısımda Muhammed Nûrû'l-Arabî'ye nisbet edilen son dönem Melâmîliğini anlatan müel- lif, Harîrîzâde'nin *Tibyân*'daki görüşüne uyarak Nûrû'l-Arabî'nin bir Nakşibendi- Müceddidî şeyhi olduğunu ve Melâmîyye-i Nûriyye diye anılan son dönem Melâmîli- ğinin Nakşibendiyye'nin bir şubesi olarak

kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Eser şeriat-tarikat birlikteliğinin vurgulandığı hâtime ile sona erer. *Kâdiriyye Silsilenâ- mesî*'nde Kâdiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir-i Geylânî'nin hayatı ve halife- leriyle tarikatının silsilesi ve şubeleri ele alınmıştır. Ricâlû'l-gayb, hırka, evrâd ve ezkâr gibi tasavvuf kavramlarının açıkla- masının yapıldığı kitapta Kâdiriyye-Eşre- fiyye evrâdının metni, tercümesi ve şer- hine yer verilmiştir. *Halvetiyye Silsilenâ- mesî*'nde Hz. Peygamber'den itibaren ta- rikatın kurucusuna kadar silsilede mevcut şeyhler ilgili kaynaklardaki bilgiler değe- rlendirilerek tesbit edildikten sonra tarikatın piri Ömer el-Halvetî ve ikinci pîr Yahyâ-yı Şîrvânî'nin hayatı anlatılmış, ardından tari- katın temel esasları, evrâd, ezkâr ve âdâ- bı üzerinde durulmuştur. Eserin üçte ikilik bölümü Halvetiyye'den ayrılan kollara ve bunların silsilelerine tahsis edilmiştir. Ana kollardan Rûşeniyye'nin ele alındığı bölü- mde bu kolun kurucusu Dede Ömer Rûşenî- nin Resûl-i Ekrem hakkındaki na'tı ile ta- savvuf tarifleri ve sûfinin özelliklerini içeren iki manzumesi kaydedilmiştir. Eser, yar- dımlarından dolayı müellifin Hüseyin Vas- sâf'a teşekkürünün de ihtiva eden bir hâti- me ile son bulmaktadır. Serinin dördüncü kitabında sûfî ve tasavvuf kelimelerinin kaynağı, tarifleri, bir kavram olarak ortaya çıkışları üzerinde genişçe durulmuştur.

Sâdık Vîcdânî yararlandığı kaynakları ve ilgili çalışmaları çoğunlukla metin içinde, yer yer de dipnotta kaydetmiştir. Kaynak- lardaki bilgileri doğrudan aktarmayıp bun- ları değerlendirmiş, zaman zaman birta- kım düzeltmelerde bulunmuş, birbiriyle çelişen bilgiler söz konusu olduğunda ken- di tercihini de belirtmiştir. Bu açıdan eser akademik nitelikte bir çalışma sayılabilir. Metinde bazı manzum ifadeler de yer verilmiştir. Eser, İrfan Gündüz tarafından *Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye): Melâmîyye Kâdiriyye Halve- tiyye Sofi ve Tasavvuf* adıyla Latin harf- lerine çevrilip sadeleştirilerek yayımlan- mıştır (İstanbul 1995). Müellif *Rifâiyye Silsilenâmesi*, *Mufasssal Nakşibendiyye Silsilenâmesi* ve *Mufasssal Bektâşiy- ye Silsilenâmesi* adlı kitapları da neşre- deceğini duyurduğu halde (*Sûfî ve Tasav- vuf*, s. 4, not: 1) bunu gerçekleştirememiş- tir. Bunlardan Rifâiyye ve Nakşibendiyye'- ye ait müsveddeler kayıptır; Bektâşiyye'nin Enderun Kitabevi tarafından yayımlana- cağı bildirilmişse de (Sâdık Vîcdânî, *Tari- katlar ve Silsileleri: Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, haz. İrfan Gündüz, s. 257, not: 97) bu yayın henüz gerçekleşmemiştir. Müellifin

neşredilen eserlerindeki ifadelerinden *Be- deviyye Silsilenâmesi* ile (*Tomar-Melâ- mîlik*, s. 11) *Celvetiyye Silsilenâmesi*'ni de hazırlamakta olduğu veya hazırlamay- planladığı anlaşılmaktadır (*Tomar-Halveti- lik*, s. 16, not: 1, 19).

BİBLİYOGRAFYA :

Tomar-Melâmîlik, s. 11, 13; *Tomar-Halvetiyye*, s. 16, not: 1, 19; Sâdık Vîcdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Sûfî ve Tasavvuf*, İstanbul 1340-42, s. 4, not: 1; a.mlf., *Tarikatlar ve Silsileleri: Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* (haz. İrfan Gündüz), İstanbul 1995, s. 257, not: 97; Semih Ceyhan, "Sâdık Vîcdânî", *DİA*, XXXV, 401-402.

REŞAT ÖNGÖREN

TONGA ALP ER

(bk. EFRÂSİYÂB).

TONOZ

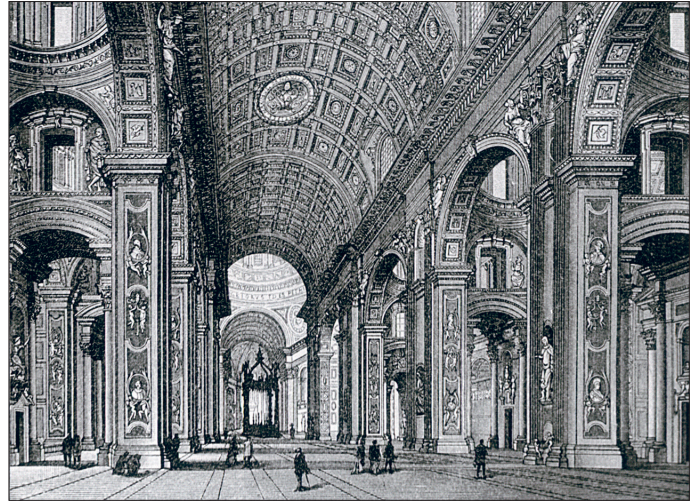
Geleneksel mimaride sıkça kullanılan yarım silindir formunda örtü.

Grekçe'deki *tholostan* (kubbe, yuvarlak yapı) Ortaçağ Rumcası ile Türkçe'ye ak- tarılan **tonoz** Osmanlı yapı teknolojisine ilişkin kayıtlarda bu şekliyle yerleşmiştir. Çoğunlukla dikdörtgen planlı mekânları örten üst yapı unsurdur. Çelik putrel ve betonarme kirşin henüz bulunmadığı ge- leneksel mimaride uzun açıklıkları tek par- çalı atkılarla geçmek statik bakımdan el- verişsiz, malzeme kullanımı bakımından ekonomik sayılmadığı için kemerin tek- rarlanarak sürdürülmesiyle daha uygun bir örtü elemanı bulunmuştur. Böylece mekânın planıyla örtüşen içbükey bir ka- buk elde edilmiş, bu örtünün taşıyıcı gü- cü de artırılmış olduğundan bu kabuk ay- nı zamanda üst katın tabanını teşkil et- miştir. Taşıyıcı işlevi dolayısıyla alt katlarda tercih edildiği gibi aynı doğrultuda uzun- lamasına kesintisiz gelişen hacimlerin üze- rine de uygulanabilen tek örtü tonozdur. Eğrisel bir örtünün kemer-tonoz ayırımı- na tanımlanabilmesi için profil şekli ve ge- nişlik ölçüsü yeterli değildir. Bu konum- daki bir örtüye tonoz denebilmesi için de- rinliğin açıklıktan daha fazla olması gere- kir. Bu özelliklere uygun örtücü unsur pro- fili ve örttüğü alanın planına bağlı şekilde değişen biçimler sunduğundan her defa- sında ortaya çıkan çözümler farklı adlarla anılmaktadır. Karşılaşma ve bağlantı tarz- larına göre aynalı / manastır, kaburgalı, mâil / eğri, çapraz / verrev, halka, haç, tek- ne, yıldız, yelpaze bunlardan birkaçıdır.

Bilinen en yalın formuyla uzunlamasına kesilmiş bir silindir yarısı demek olan tonozun alt sınırında güçlü bir taşıyıcıya oturması zorunludur. Bu destek, eğrisel örtünün doğal olarak kendi ağırlığını taşıdığı gibi bazı durumlarda tonozun taşıdığı üst katların toplam düşey yükünü karşılayabilmek için de gereklidir. Böylece üstü örtülen bir mimari mekânda yükleri ayaklara aktaran tonoz yayının içi evvan uygulamalarında olduğu gibi tamamen boş bırakılabilir veya yapı planındaki bu kısa taraf bir perde duvarıyla örülebilir. Bu duvar ağırlık taşımadığından bu yüzde her ölçüde açıklık bırakılabilir. Tonoz örtülü bir yapının uzun kenarı çoğu defa kesintisiz bir duvar ya da güçlü destek sıralarıyla taşınabilir. Her iki durumda da taşıyıcı uzun cephelere yerleştirilecek kapı ve pencere gibi açıklıkların ölçüsünün sınırlı tutulması gerekir.

En yalın ve yaygın kullanılan tonoz formu, kemer profiline göre yuvarlak veya sivri kesitli olan bu örtü beşik tonoz diye adlandırılır. Malzemeye bağlı şekilde kendi ağırlığı, kubbe ya da üst katlardan gelen yükler taşıyıcı duvara aktarılırken aynı zamanda yanlara itiş söz konusudur. Bu durumda duvar kalınlığı arttırılmaktadır ve üzenji noktalarında demir gergiye ya da takviye kemeri şeklinde payandaya ihtiyaç duyulabilir. Statik sebeplerin zorunlu kıldığı işlev-form bağlantısı kemerdeki zengin çeşitlemeleri tonozda imkânsız kılar. Alttan silindirik içbükey örtü halinde görülen tonoz, kemer profillerine göre yuvarlak veya sivri kesitli bir örtü olarak beşik tonoz adıyla tanımlanan tiptir. Mekânın uzun ekseninde sürdürülen bu örtüde yer yer daha kalın kesitlerle pekiştirilmiş ara kemerler bir kaburga sistemi halinde sıralanır. Dörtgen planlı hacimleri örten tonoz basık bir kubbeyi anımsatan

Roma'daki
San Pietro
Kilisesi'nde (1546)
ana koridoru
örten tonoz

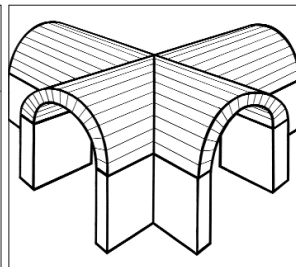
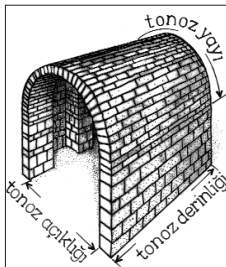
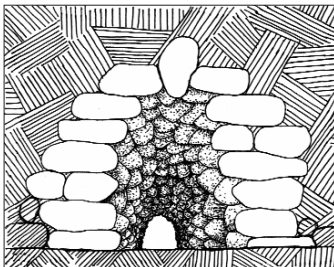
merkezî bir tanım kazanmakta, köşelerden ortaya doğru yükselen eğri ara kesitlerle ve üstte düz bir yüzeyle zenginleştirilmekte yahut bu profiller dilimler ve mukarnasla dolgulanabilmektedir. Dik açıyla birbirine bağlanan uzun hacimlerin kesişme alanında karşılaşılan tonozlar parabolik bir tasarımla kaynaştırılmaktadır. Birbirine dik bağlanan iki hacmin kavuşma bölgesindeki örtü yüklerin farklı oluşu, teknik bilgi ve mimari üslûba bağlı olarak çapraz ya da haç tonoz adı verilen çözümle ortaya çıkmaktadır. Bütün yükün köşelerde toplandığı bu uygulama Gotik mimaride zenginleştirilmiştir.

Tonoz inşasında ilk ve basit bir buluş en eski çözümü hazırlamıştır. İki taşın ters "V" biçiminde çatılması, bunun yetersiz kalması halinde birkaç blokun kaydırılmasıyla bindirme tonoz elde edilmiştir. Arkeolojide "potern" diye adlandırılan ilk tonozlar daha çok yer altı geçitleri ve gizli dehlizlerin yapımında milâttan önce 2000'lere kadar inen örneklerle Mısır ve Hitit kültür

çevrelerinde görülür. Yunan ve Roma kültür çevresinde daha çok kanalizasyon tesisi, askerî amaçlı tünel yapımı ve bazı tapınakların alt katında dehliz olarak uygulanan tonoz toprak üstü mimaride yaygın bir kullanıma sahip değildir. Sâsânî devrinde Mezopotamya ve İran'daki anıtsal mimarinin önemli uygulamalarında bölgedeki taş malzemenin yetersizliği kerpiç ve tuğla malzeme kullanımını zorunlu hale getirirken tuğla örme teknolojisinin eğrisel örtü inşasındaki avantajı kemer ve kubbe yanında tonozu da geliştirmiştir. Uzun süre köprülerde ve ateşgâhlarda uygulanan bu örtü Sâsânî mimarisinde başarıyla uygulanmıştır. Nitekim Bağdat'ın doğusunda Dicle kıyısındaki Ktesifon (Tizfun) Sarayı'nda uzun koridorlar ve büyük eyvanlar derin bir tonozla örtülmüştür. I. Şâpûr Sarayı'ndan kalan Tâk-ı Kısra (Hüsrev Kemeri) elips formu devâsâ bir örtüdür.

Mimaride İran-Asya gelenekleri yanında malzeme olarak taştan geniş ölçüde yararlanılan Anadolu'da ortaya çıkan ilk Türk eserlerinde her iki malzeme kullanılarak tonoz uygulamasına devam edilmiştir. Selçuklu dönemi yapılarının uzunlamasına gelişen hacimlerinde hemen daima hâkim örtü olan tonoz kervansaraylarda kesme taş örgüyle üstteki toprak dam için güçlü bir destek oluşturur. Bu tür yapıların ahır ve depo hacimlerini teşkil eden uzun duvarlar dolayısıyla yapının direncini arttırmak üzere yer yer içeriye çıkıntı yapan pilastırlar, tonoz kesiminde belirli aralıklarla tekrarlanan takviye kemerleri halinde devam ettirililmekteydi. Medrese eyvanlarını üstten kavrayan taş veya tuğla tonoz benzer işlev görmekteydi. Her iki yapı tipinde, hatta ibadet yapılarındaki taç-

Tarih öncesi çağlardan beri uzun toprak altı geçitler için iri taşlarla örülen bindirme tonoz, bir beşik tonoz uygulamasında başlıca boyutlar ve dik açıyla karşılaşılan beşik tonoz örtülü uzunlamasına iki mekânı birleşme hacminde örten çapraz tonoz

TONOZ

Eminönü'nde Yenıcamı Hünkâr Kasrı'nı ve Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'ni taşıyan tonozlar

kapılarda girişi hazırlayan büyük kemer derin bir tonozla dönüşerek bu unsura bir eyvan görünüşü kazandırıyor. Kümbet mimarisinde taçkapı ve iç mekân tonozla örtüldükten başka toprak altı katı (kripta) hemen daima bir tonozla kapatılarak üst kat için sağlam bir alt yapı sağlanıyordu.

Anadolu Türk mimarisinin gelişme sürecindeki asıl değişme kubbe-mekân ilişkisinde yoğunlaştığından tonozun konusu da buna göre değişmiştir. Medrese, kervansaray ve türbelerde üst örtü bağlamında fazlaca bir değişim görülmezken köklü değişme temel ibadet yapıları olan camilerde ortaya çıkmaktadır. Selçuklu ve Beylikler dönemleri boyunca enlemesine gelişen ibadet mekânlarında bölünmüş uzun hacimler tonozla örtülmüştür. XV. yüzyıldan itibaren genişletilen merkezî orta mekân teknik bakımından ancak kubbeyle örtülebileceğinden bu süreçte uzunlamasına mekânları örten tonozun konusu buna göre değişmiş, bu unsur mekânlardaki galerilere (dâhilî tarik), ana binanın dışındaki uzun mekânlara (hâricî tarik), son cemaat yerine ya da avlu revaklarına doğru kenara çekilmiştir. Osmanlı mimarisinde yaygın biçimde arasta ve kapalı çarşıları örten tonoz, sokak işlevi gören alt geçitlerle bunun üzerine inşa edilen çeşitli hacimleri taşıdığından en akılcı çözümlerle uygulanmıştır. İstanbul'da klasik Osmanlı eserlerinin son örneklerinden sayılan Eminönü Yenıcamı Külliyesi'nde hünkâr kasrı altındaki tonozlu geçişle Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ndeki kütüphane altındaki tonozlu geçiş dikkat çekici örneklerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Ferguson, *History of Architecture*, London 1865, s. 186-190; *Baukunde des Architekten*, Berlin 1880, s. 19-25; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975, s. 441-443; Doğan Kuban, *Mimarlık Kavramları*, İstanbul 1980, s. 37-38; J. Fleming v.dğr., *The Penguin Dictionary of Architecture*, Suffolk 1981, s. 334-335; Metin Sözen – Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s. 238; SA, IV, 2011-2014.

SELÇUK MÜLÂYİM

TOP

Bir ateşli silâh türü.

Güherçile, kükürt ve odun kömürü karışımından oluşan barutun geliştirilmesi ve barutla çalışan ateşli silâhların savaşlarda kullanımı geç Ortaçağ tarihinin en önemli olaylarından biridir. İlk ateşli silâhlar 1280'lerden itibaren Çinliler tarafından kullanılmıştır. Bu yeni silâh yirmi otuz yıl içinde hem İslâm âlemine hem hristiyan Avrupa'ya ulaştı. Özellikle 1320 ve 1330'larda Avrupa'daki meydan muharebelerinde ve kuşatmalarda ilk defa görüldü. Topun ve barutlu el silâhlarının geliştirilmesi ve İslâm âlemindeki yaygınlaşmasında Osmanlılar önemli rol oynadı. Ateşli silâhların Osmanlılar tarafından ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Türk ve yabancı tarihçilerin verdiği en eski tarihler (1354, 1364, 1386 ve 1389) söz konusu olaylardan birkaç nesil sonra yaşayan Âşıkpaşazâde (ö. 889/1484'ten sonra), Neşrî, Kemalpaşazâde ve Şikârî gibi vak'anüvislere

dayandığından tartışmaya açıktır. Ancak Osmanlılar'ın ateşli silâhlarla XIV. yüzyılın son çeyreğinde Venedik, Dubrovnik, Bosna, Sırbistan, Ceneviz ve Bizans gibi devletler veya onların tebaaları vasıtasıyla tanışmış olmaları muhtemeldir. Yıldırım Bayezid zamanında (1389-1402) yaşamış bir timar sahibi olan Topçu Ömer'den bahseden II. Murad devrine ait bir timar icmal defterindeki kayıt Osmanlılar'da topçuluğun Yıldırım Bayezid döneminde bir kurum halinde teşekkül ettiğinin işareti diye gösterilir. Osmanlılar İstanbul'un 1392, 1402 ve 1422 yıllarındaki kuşatmalarında top denediler, fakat bunlardan bir netice alamadılar; 1430'da Selânik muhasarasında ise topu başarı ile kullandılar. 1440'lardaki Osmanlı-Macar savaşları esnasında hristiyan sahra topçuluğu ve tabur (Wagenburg) taktiğiyle de tanıştılar. Bu tarihten sonra toplar gerek muhasaralarda gerekse meydan muharebelerinde daha da önem kazandı. 1453'te İstanbul'un fethinin de gösterdiği gibi Osmanlılar topu ve yeni barut teknolojisini hem kuşatmalarda hem gemileri batırmada çok etkili biçimde devreye soktular.

Avrupa devletlerinde topçuların zanaatkârlardan profesyonel askerlere dönüşmesi 1500 ile 1700 tarihleri arasındaki uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği halde, Osmanlılar'da topların döküm ve kullanımıyla görevlendirilen Kapıkulu Ocağı'nın yaya kısmından olan Topçu Ocağı muhtemelen II. Murad devrinde teşekkül etmişti. Topların ve top mühimmatının taşınması ve top arabalarının imal edilmesiyle vazifeli Top Arabacıları Ocağı'nın ise XV. yüzyılın ikinci yarısında oluştuğu tahmin edilir. Daha önce bu vazifeyi görenler Topçu Ocağı'na bağlı olmalıdır. Hazineden ulûfe alan topçu ve top arabacılarının sayısı Kanûnî Sultan Süleyman zamanında hemen hemen iki katına çıkıp Macaristan'daki uzun savaşlar (1593-1606, 1683-1699) ve Girit Savaşı (1645-1669) esnasında da önemli artış gösterdi. Ancak bu rakamların vilâyet kalelerinde görevli, vilâyet hazinelerinden maaş alan veya timar sahibi olan topçu ve top arabacılarını içermediğini unutmamak gerekir. Meselâ 1568'de hazineden ulûfe alan topçuların sayısı 1204 nefer iken 1569'da Budin vilâyeti kalelerinde görevli, çoğu Budin hazinesinden ulûfe alan veya timarlı 700 nefere yakın topçu mevcuttu. 920-921'de (1514-1515) merkezde topçu sayısı 348, top arabacıları 372 idi. 934'te (1527-28) bu rakam 695 topçu, 943 top arabacısına yükseldi. 975'te (1567-68) 1204 topçu, 678 top araba-